

ปัจจัยการบริหารที่เกื้อหนุนการคงอยู่ของพุทธศาสนาในประเทศไทย*

ADMINISTRATIVE FACTORS SUPPORT THE PERSISTENCE OF BUDDHISM IN THAILAND

ประเวศน์ มหารัตน์สกุล

Pravej Maharutsakul

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครสวรรค์

Mahachulalongkornrajavidyalaya University Nakhonsawan Campus, Thailand

E-mail: pravejlp@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความฉบับนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาสถานะการคงอยู่ของพุทธศาสนาในประเทศไทย 2) ศึกษาปัจจัยการบริหารที่เกื้อหนุนการคงอยู่ของศาสนาพุทธในประเทศไทย 3) เสนอแนวทางเกื้อหนุนการคงอยู่ของพุทธศาสนาในประเทศไทย ที่สามารถนำไปแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายคณะสงฆ์ โดยการวิจัยเชิงเอกสาร ใช้เทคนิคการวิเคราะห์เชิงเนื้อหา ข้อมูลได้จากการศึกษาวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง ภาษาไทย 69 ฉบับ ในจำนวนนี้เป็นสื่ออิเล็กทรอนิกส์ 23 เว็บไซต์ ภาษาอังกฤษ 41 ฉบับ วิเคราะห์ภายใต้กรอบแนวคิด ปัจจัยการจัดการวัดเชิงพุทธ การบริหารการปกครองคณะสงฆ์ บทบาทหน้าที่พุทธบริษัทมีความสัมพันธ์กับการคงอยู่ของพุทธศาสนาในประเทศไทย ผลการวิจัยพบว่า 1) สถานะการคงอยู่ของพุทธศาสนาในประเทศไทยเป็นไปในลักษณะการควบแน่นหลักพุทธธรรมกับความเชื่อดั้งเดิมในลัทธิพราหมณ์ พัฒนาเป็นวัฒนธรรมไทยที่อยู่ในรูปของจารีตประเพณี 2) ปัจจัยการบริหารที่เกื้อหนุนการคงอยู่ของศาสนาพุทธในประเทศไทย ด้านการจัดการวัดเชิงพุทธ ขึ้นอยู่กับเจ้าอาวาสวัดในการบูรณาการหลักการบริหารกับหลักพุทธธรรม ด้านการบริหารการปกครองคณะสงฆ์ในกิจกรรมสงฆ์โดยแท้ ยึดพระธรรมวินัย ยึดกฎหมายเฉพาะที่เกี่ยวกับการบริหารประเทศ และพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ไม่สอดคล้องกับสภาพสังคม ด้านบทบาทหน้าที่พุทธบริษัท มีการศึกษาพระธรรมวินัยให้รู้แจ้งเห็นจริงก่อนเผยแผ่ ปัจจุบันเป็นแบบตั่งรับแทนที่จะจาริกไปเผยแผ่ การเสื่อมของพุทธศาสนาเกิดจากพุทธบริษัทส่วนใหญ่ไม่เข้าใจเนื้อหาหลักพุทธธรรม และ 3) แนวทางที่เกื้อหนุนการคงอยู่ของพุทธศาสนาในประเทศไทย ควรมีการแก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ประเด็นที่ไม่สอดคล้องกับสภาพสังคม

คำสำคัญ: ปัจจัยการบริหาร, เกื้อหนุนการคงอยู่, พุทธศาสนาในประเทศไทย

* Received 30 May 2020; Revised 12 July 2020; Accepted 18 July 2020



Abstract

The objectives of this article were to 1) study the persistence of Buddhism in Thailand 2) study the administrative factors that support the persistence of Buddhism in Thailand 3) propose ways to support the persistence of Buddhism in Thailand able to amend the sangha law by documentary research and using content analysis techniques. The data obtained from the study of 69 Thai-language literature, including 23 of them being electronic media websites, 41 English language literature. Analyzed under the concept of management factors ; Buddhist temple management, sangha administration and the roles and duties of the Buddhist company in relation to the persistence of Buddhism in Thailand. The results of the research were as follows: 1) the persistence of Buddhism in Thailand is condensed by the principles of Buddhism and traditional beliefs in Brahmanism to develop into a Thai culture that is in the forms of tradition 2) administrative factors that support the persistence of Buddhism in Thailand In the management of Buddhist temples depends on the abbot of the temple to integrate the administrative principles with the dharma principles, in the administration of the Sangha in the Sangha activities, by following to the dharma discipline , following to specific laws regarding national administration and the Sangha Act does not comply with the social conditions, regarding the roles and duties of the Buddhists with the study of the dharma discipline to see clearly before propagation, nowadays, the propagation as a defense, instead of pilgrimage. The deterioration of Buddhism is caused by the majority of Buddhist companies do not understand the principles of Buddhism. and 3) approaches that support the persistence of Buddhism in Thailand should be amendments to the Sangha Act in issues that are not consistent with social conditions.

Keywords: Administrative Factors, Support The Persistence, Buddhism in Thailand

บทนำ

พุทธศาสนาที่ได้สถาปนาขึ้นในประเทศไทยเมื่อปี พ.ศ. 236 (สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2563) จนถึงปัจจุบันมีประชาชนนับถือศาสนาพุทธถึงร้อยละ 93.5 ของประชากรทั้งหมด (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2561) โดยมีพระภิกษุสามเณรเป็นพุทธสาวกของพระพุทธเจ้าและวัดมีความสำคัญต่อประชาชนในชุมชน หมู่บ้าน และเป็นสถานที่



ทำพิธีกรรมทางศาสนาเช่นการสวดมนต์ไหว้พระ การฟังเทศน์ การตักบาตร การเวียนเทียน การบรรพชา การอุปสมบท เป็นต้น ภายในบริเวณวัดมีสัญลักษณ์ของความเป็นวัดทางพุทธศาสนาได้แก่วิหารคืออาคารที่ประดิษฐานพระพุทธรูปกลายเป็นที่ประทับของพระพุทธรเจ้า อุโบสถเป็นอาคารสำคัญที่พระภิกษุสงฆ์ใช้ทำสังฆกรรม กุฏิคืออาคารที่เป็นโรงเรือนอันเป็นที่อยู่พำนักอาศัยของพระภิกษุสามเณร ศาลาการเปรียญเป็นอาคารเพื่อใช้ประกอบกิจกรรมต่าง ๆ ทางพุทธศาสนา และเจดีย์คือสิ่งปลูกสร้างภายในบรรจุพระบรมสารีริกธาตุเพื่อเป็นอนุสรณ์แก่พระพุทธรเจ้า ปัจจุบันวัดแทบทุกวัดโดยเฉพาะในเขตเมืองจะเพิ่มภารกิจฌาปนสถานเข้าไปด้วย วัดยังประโยชน์ในการใช้เป็นสถานที่ประกอบพิธีที่มีการบูรณาการกับทางศาสนาของชุมชนเช่น ฌาปนกิจศพของชาวบ้าน งานสมโภชน์ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการใช้พื้นที่วัดจัดกิจกรรมของคฤหัสถ์ที่เชื่อมโยงกับกิจกรรมทางศาสนา เช่นเป็นที่ให้ชาวบ้านขายสินค้าเครื่องสังฆทานในการทำบุญ เครื่องอุปโภคบริโภค และบางวัดยังเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม รวมทั้งเป็นที่ศึกษาเล่าเรียนของพระภิกษุสามเณรที่ศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยคำสอนของพระพุทธรเจ้า พุทธศาสนาในไทยอาศัยวัดเป็นหน่วยปฏิบัติกิจกรรมทางศาสนาในการอบรมบ่มเพาะคุณธรรมจริยธรรมที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตคนไทย เป็นสถานที่ก่อเกิดวัฒนธรรมที่ครอบคลุมทั้งวิถีการคิด การกระทำ และสิ่งประดิษฐ์ที่ได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนา

กล่าวโดยรวมวัดเป็นสถาบันทางสังคมมีความสำคัญและบทบาทหน้าที่ในฐานะ ด้านการศึกษา ที่ให้การศึกษานิคมอบรม ทางศีลธรรมและเล่าเรียนวิชาการต่าง ๆ ด้านสังคม เป็นที่พึ่งทางกายและใจของประชาชนในสังคม เป็นศูนย์รวมของศิลปกรรมและภูมิกรรมที่เชื่อมโยงกับคำสอนของพระพุทธศาสนา วัดในมิติสถาบันที่สืบทอดศาสนาให้ยั่งยืน เป็นสโมสรที่ชาวบ้านพบปะสังสรรค์และพักผ่อนหย่อนใจ วัดยังเป็นที่จัดงานเทศกาลและมหรสพต่าง ๆ สำหรับ ชาวบ้าน ด้านเศรษฐกิจ เป็นสัญลักษณ์ แสดงถึงความเจริญและความมั่นคงของแผ่นดิน ด้านการปกครอง เป็นที่ไกล่เกลี่ยข้อพิพาท คือพระสงฆ์เป็นที่ปรึกษา แก้ปัญหาชีวิตครอบครัวและความทุกข์ต่าง ๆ เป็นศูนย์กลางการบริหารหรือการปกครองที่กำนันหรือผู้ใหญ่บ้าน จะเรียกลูกบ้านมาประชุม เพื่อบอกแจ้งกิจกรรมต่าง ๆ เป็นต้น

ปัจจุบันวงการพระสงฆ์กำลังถูกวิพากษ์วิจารณ์จากนักวิชาการ สื่อมวลชนและศาสนิกชนว่าเป็นองค์กรที่ขาดประสิทธิภาพในการทำหน้าที่ของพุทธสาวกและมีแนวโน้มขยายผลมากขึ้นในเรื่องของพฤติกรรมของพระสงฆ์บางรูปที่ กระทบต่อภาพลักษณ์โดยรวมของพระพุทธศาสนา และกำลังถูกท้าทายจากสังคมยุคใหม่ที่ใช้สื่อโซเชียลในการสื่อสาร ที่พบเห็นในหมู่สงฆ์มีการประพฤติปฏิบัติไม่ตรงกับพระธรรมวินัย ภิกษุบางรูปประพฤติดิฉิพระธรรมวินัยให้เห็นเป็นประจำ แม้ส่วนหนึ่งไม่ใช่ความผิดด้านพระธรรมวินัยแต่สังคมก็ติเตียน เรียกว่าโลกวัชชะ ที่เป็นโทษทางโลก เป็นข้อเสียหายที่ชาวโลกติเตียนว่าไม่เหมาะสมกับภิกษุสงฆ์ พุทธบริษัทด้วยกันเองได้ตั้งคำถามถึงการปฏิบัติตามพระธรรมวินัยของพระภิกษุสามเณร ศาสนิกชนมีความกังวลว่าพุทธศาสนาจะถึงการเสื่อมทรุด ดังที่พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตโต)



กล่าวว่าสำหรับในแง่ของพระสงฆ์ ช่วนั้นจะจริงหรือจะมีส่วนจริงแค่ไหนอย่างไรก็ตาม ต้องมีเค้าอยู่ แสดงถึงความเสื่อมโทรมโดยทั่วไปและอาจสูญหายไปจากสังคมไทยหรืออย่างไร ประกอบกับการถูกจ้องทำลายจากคนต่างศาสนา (พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตโต), 2536) ปัญหาดังกล่าวแม้จะเป็นเรื่องเล็กน้อยในสายตาของคนทั่วไป แต่ถ้าพิจารณาให้ดีแล้วศาสนาเป็นสถาบันหลักของประเทศที่ประกอบด้วยชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ดังกล่าวเป็นปัญหาที่เกิดจากพระภิกษุสงฆ์บางรูปละเมิดพระวินัย กระทำผิดกฎหมาย และยังมีปัญหาอื่น ๆ เช่น การจัดการกิจกรรมวัด การจัดการทรัพย์สินของวัด ความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับวัด และกฎหมายปกครองคณะสงฆ์ไม่สอดคล้องกับสภาพสังคมปัจจุบัน ฯลฯ ปัญหาดังกล่าวหากลุกลามขยายผล อาจทำให้สถาบันศาสนาเสื่อมทรุด กลายเป็นปัญหาสาธารณะที่จะส่งผลกระทบเป็นลูกโซ่ต่อการพัฒนาประเทศในด้านอื่น ๆ (พระเทพปริยัติเมธี (สฤกษ์ สิริธโร), 2557) การที่จะทำให้อาณาพุทธเจริญเติบโตอย่างมั่นคงในไทย จึงมีประเด็นคำถามว่าสถานภาพของพุทธศาสนาในไทยเป็นอย่างไร ปัจจัยการบริหารที่จะเกื้อหนุนให้ศาสนาพุทธคงอยู่ในประเทศไทยเป็นอย่างไร และแนวทางที่จะเกื้อหนุนให้ศาสนาพุทธคงอยู่ในไทยควรเป็นอย่างไร

การศึกษาวิจัย ปัจจัยการบริหารที่จะเกื้อหนุนการคงอยู่ของพุทธศาสนาในประเทศไทย เพื่อให้ทราบถึงสภาพและปัจจัยที่มีส่วนทำให้การคงอยู่และการเจริญพุทธศาสนาในประเทศไทย การพัฒนากฎหมายคณะสงฆ์ที่เหมาะสมกับสภาพสังคมปัจจุบัน นำเป็นอีกแนวทางหนึ่งที่จะทำให้อาณาพุทธคงอยู่ในประเทศไทยยาวนาน และเป็นกลไกที่เข้มแข็งให้พระภิกษุสงฆ์มีบทบาทหน้าที่พัฒนาประเทศด้านสังคมได้อย่างมีประสิทธิภาพ

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาสถานการณ์การคงอยู่ของพุทธศาสนาในประเทศไทย
2. เพื่อศึกษาปัจจัยการบริหารที่จะเกื้อหนุนการคงอยู่ของศาสนาพุทธในประเทศไทย
3. เพื่อเสนอแนวทางที่จะเกื้อหนุนการคงอยู่ของพุทธศาสนาในประเทศไทย สามารถนำไปปรับแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายเกี่ยวกับคณะสงฆ์

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ใช้กระบวนการวิธีการวิจัยเชิงเอกสารเป็นเครื่องมือในการศึกษาปัจจัยการบริหาร การจัดการวัดเชิงพุทธ การบริหารการปกครองคณะสงฆ์ และบทบาทหน้าที่ของพุทธบริษัท รวมทั้งนโยบายของภาครัฐที่มีส่วนในการจรรโลงพุทธศาสนาให้คงอยู่อย่างมั่นคงในประเทศไทย โดยผู้วิจัยคัดเลือกเอกสารระดับทุติยภูมิ ที่เป็นวรรณกรรมข้อมูลแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัย จากแหล่งข้อมูลที่เป็นเอกสาร รายงาน และหนังสือ ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาและสอดคล้องกับวัตถุประสงค์การวิจัย เป็นต้น (Wellington, J., 2000) ซึ่งเป็นเอกสารที่มีการเรียบเรียงและจำแนกอย่างเป็นระบบที่พุทธบริษัทในประเทศไทยได้แสดงความคิดเห็นและให้ข้อมูลเกี่ยวกับพุทธศาสนาไว้ในเอกสารดังกล่าว โดยมีการนำข้อมูลมา



ตรวจสอบความถูกต้อง ความน่าเชื่อถือ มีความเป็นตัวแทน และมีความหมายชัดเจน (Scott, J., 1990) และใช้เทคนิคการวิเคราะห์ด้วยการลดทอนขนาดข้อมูล แล้วทำการวิเคราะห์แบบอุปนัย (analytical induction) จากนั้นจึงนำมาตีความประกอบกับการวิเคราะห์เชิงเนื้อหา (content analysis) เชื่อมโยงความสัมพันธ์และสร้างข้อสรุปจากข้อมูลต่าง ๆ ที่รวบรวมได้ หาความสัมพันธ์เหตุปัจจัยที่เกิดขึ้น จากนั้นอธิบายผลเทียบเคียงกับแนวคิด ทฤษฎี งานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อสร้างข้อสรุป และข้อเสนอแนะที่นำไปสู่การแก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติคณะสงฆ์

ผลการวิจัยครั้งนี้ใช้เป็นสารสนเทศในการแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายคณะสงฆ์ ดังร่างพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 (ฉบับที่ 5) พ.ศ.

ผลการวิจัย

การศึกษาปัจจัยการบริหารที่เกื้อหนุนการคงอยู่ของพุทธศาสนาในประเทศไทย สรุปผลการวิจัยและข้อค้นพบตามวัตถุประสงค์ ดังนี้

ผลตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 สถานะการคงอยู่ของพุทธศาสนาในประเทศไทย พบว่าสภาพที่บ่งชี้ถึงการคงอยู่ของพระพุทธรูปศาสนาในประเทศไทยเป็นการนำหลักธรรมไปใช้และบูรณาการกับกิจกรรมในการดำเนินชีวิต การจรรโลงศาสนา การนำหลักธรรมสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนและการไม่เป็นภาระกับศาสนา เป็นไปในลักษณะของการควบแน่น (condensation) ระหว่างหลักพุทธธรรมและความเชื่อดั้งเดิมในลัทธิพราหมณ์พัฒนาเป็นวัฒนธรรมไทยที่อยู่ในรูปของพิธีกรรมทางศาสนาและจารีตประเพณี ที่ศาสนิกชนยึดปฏิบัติสืบต่อกันมา

ผลตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 ปัจจัยการบริหารที่เกื้อหนุนการคงอยู่ของศาสนาพุทธในประเทศไทย พบว่า 1) ในการจัดการวัดเชิงพุทธ เจ้าอาวาสวัดได้นำหลักพุทธธรรมบูรณาการกับวิทยาการบริหารสมัยใหม่ในการจัดการวัด โดยมีการใช้หลักธรรมวินัยในการพิจารณาคัดสรรผู้ที่จะบวช มีการจัดการวัดบนแนวคิดสัทธิธรรมทางการบริหารที่คำนึงถึงหลักธรรมาภิบาล เพื่อให้วัดเป็นสัปปายะสถานให้มีความสมดุล ยั่งยืนทั้งทางสังคม เศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อมของวัดและชุมชนเหมาะแก่การปฏิบัติธรรม และการจัดการวัดตามแนวคิดดังกล่าวจะมีประสิทธิผลขึ้นอยู่กับความรู้ความสามารถและความตั้งใจของเจ้าอาวาสวัดซึ่งมีไม่เท่ากัน 2) ในด้านการบริหารการปกครองคณะสงฆ์ ในกิจกรรมสงฆ์โดยแท้มีการยึดพระธรรมวินัย และยึดกฎหมาย ในกิจกรรมสงฆ์ที่เกี่ยวกับการบริหารประเทศ ในอดีตพุทธบริษัทที่เป็นฝ่ายปกครองอาณาจักรมีการจรรโลงศาสนาโดยพระมหากษัตริย์ พระองค์ทรงทำนุบำรุงพระศาสนาในหลายวิธี เช่น การส่งคายนาพระไตรปิฎก การทรงผนวชเป็นแบบอย่างในการศึกษาและปฏิบัติตามพระธรรมวินัย การเผยแผ่หลักพุทธธรรมผ่านหนังสือราชทินพนธ์ เป็นต้น การบริหารการปกครองคณะสงฆ์ใช้รูปแบบของคณะกรรมการมหาเถรสมาคมที่ต้องปฏิบัติตามได้กรอบของหลักพระธรรมวินัย และกฎหมายปกครองคือพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 และฉบับแก้ไขเพิ่มเติม ซึ่งใน



การบริหารการปกครองจะใช้มติที่ประชุมโดยอาศัยหลักธรรมอภิธานิยธรรม และราชสังคหวัตถุในการดูแลชีวิตความเป็นอยู่ของคณะสงฆ์ รวมทั้งคำนึงถึงหลักคุณธรรมสัทธา (ศีลห้า) เสรีภาพ (เกสปุตตสูตร) และความเสมอภาคในการบริหารการปกครองคณะสงฆ์ และยังพบว่า การปฏิบัติในทางกฎหมายต่อพระภิกษุสงฆ์มีการเลือกปฏิบัติ และพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ไม่สอดคล้องกับสภาพสังคมปัจจุบันในเรื่องการบริหารกิจการวัด การจัดการทรัพย์สินของวัด ความขัดแย้งระหว่างชุมชนและวัดและ 3) บทบาทหน้าที่พุทธบริษัทนอกจากจรรโลงพระพุทธศาสนาประพาศิตินไม่เป็นภาระแก่พระพุทธศาสนาแล้ว ยังมีบทบาทหน้าที่ในการศึกษาหลักพุทธธรรมให้เข้าใจอย่างแท้จริงและนำไปปฏิบัติจนรู้แจ้งเห็นจริง เผยแผ่แก่กุลให้บุคคลอื่นเข้าใจและนำไปประพาศิตินปฏิบัติ รวมทั้งปกป้องพระพุทธศาสนาเมื่อมีผู้กล่าวให้คลาดเคลื่อนหรือกล่าวจ้วงจาบพระธรรมวินัย การเผยแผ่พระธรรมวินัยของพุทธสาวกในปัจจุบันเป็นแบบตั้งรับอยู่ในวัดหรือสำนักสงฆ์เสียมากกว่าที่จะรุกจาริกไปเผยแผ่หลักพุทธธรรมส่วนใหญ่เป็นไปในลักษณะรออนุติโยมนินตไปเทศนาธรรมหรือประกอบพิธีกรรมทางศาสนา มีแบบจาริกอยู่บ้างในรูปของพระธรรมทูตไปเผยแผ่พุทธธรรมยังต่างประเทศ และการเสื่อมของพระพุทธศาสนาเกิดจากพุทธบริษัทส่วนใหญ่ไม่เข้าใจเนื้อหาหลักพุทธธรรม

ผลตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 3 แนวทางที่เกื้อหนุนการคงอยู่ของพระพุทธศาสนาในประเทศไทย สามารถนำไปปรับแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายเกี่ยวกับคณะสงฆ์ พบว่า กระบวนการคัดสรรผู้ที่จะเข้าสู่เพศบรรพชิตต้องมีความเคร่งครัดในพระวินัย พุทธบริษัทควรศึกษาพระธรรมวินัยในเชิงเนื้อหามากกว่ายึดรูปแบบและเผยแผ่พุทธธรรมในเชิงรุกกว่าที่เป็นอยู่ และควรแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายคณะสงฆ์เพื่อให้พระสงฆ์ได้ทำหน้าที่ตามพระวินัยได้อย่างสมบูรณ์ รวมทั้งเพื่อให้มีการปฏิบัติต่อพระสงฆ์อย่างเสมอภาคไม่เลือกปฏิบัติและสอดคล้องกับสภาพสังคม

อภิปรายผล

ผลการศึกษาวิจัย “ปัจจัยการบริหารที่เกื้อหนุนการคงอยู่ของพระพุทธศาสนาในไทย” พบว่ามีประเด็นที่น่าสนใจและนำมาอภิปรายผลตามวัตถุประสงค์ ดังนี้

สถานะการคงอยู่ของพระพุทธศาสนาในประเทศไทย การศึกษาสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ กล่าวคือสถานะที่บ่งชี้ว่าพุทธศาสนาคงอยู่ในประเทศไทยเป็นไปในลักษณะที่พุทธบริษัทได้นำหลักพุทธธรรมไปปรับใช้และบูรณาการกับกิจกรรมต่าง ๆ ในการดำเนินชีวิตประจำวัน และมีการควบแน่นกับความเชื่อดั้งเดิมคือลัทธิพราหมณ์แล้วพัฒนาเป็นวัฒนธรรมไทยในรูปของพิธีกรรมและจารีตประเพณี ภัทรพร สิริกาญจน ที่เห็นว่าในการทำพิธีของชาวพุทธร่วมกับประเพณีดั้งเดิมพร้อมกับสอดแทรกหลักธรรมคำสอนของพุทธองค์ แม้คนไทยเชื่อในเรื่องผีแต่มีการผสมผสานพิธีกรรมให้ไปด้วยกันได้ พระภิกษุสงฆ์ก็ไม่ได้รังเกียจที่จะทำพิธีให้ (ภัทรพร สิริกาญจน, 2557) ดังที่ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ที่กล่าวว่าพระพุทธศาสนากับชนชาติไทยได้มีความสัมพันธ์แนบแน่นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั้งในทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมนับ



แต่ศาสนาพุทธเข้ามาเผยแผ่ในประเทศไทย (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2555) สอดคล้องกับงานวิจัยของ กนกวรรณ สุทธิพร วิจัยเรื่องการดำรงอยู่ของพระพุทธศาสนาแบบจารีตในประเทศไทยผู้ปุ่ณ กรณีสึกษานิกายมิงงน แห่งหุบเขาคีโยะ ผลการวิจัยพบว่าการผลิตจากความเชื่อดั้งเดิมของผูู้ปุ่ณคือชินโต ความเชื่อในเรื่องเทพเจ้าและรูปเคารพในพระพุทธศาสนา การบูชาไฟจากลัทธิพราหมณ์ การเคารพบูชาบรรพบุรุษและการให้ความสำคัญต่อการกตัญญูตเวทีต่อผู้มีพระคุณที่ได้รับอิทธิพลมาจากลัทธิขงจื้อ การนับถือธรรมชาติและภูเขทที่ได้รับอิทธิพลมาจากลัทธิเต๋า การที่พุทธบริษัทมีการจรรโลงศาสนาด้วยการสร้างวัด การทำตัวไม่เป็นภาระกับศาสนาและนำหลักธรรมไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน (กนกวรรณ สุทธิพร, 2557) ดังที่พระพุทธองค์ได้แสดงธรรมไว้ในพระไตรปิฎก สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค (ส.ส.(ไทย)15/137/239) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ว่า“ผู้ใดให้ที่พักอาศัย ผู้นั้นเชื่อให้สิ่งทั้งปวง” และการที่พระภิกษุสงฆ์สำรวมในความประพฤติและการกระทำ พิจารณาตนเอง เตือนใจตนเองอยู่เสมอตามหลักธรรม ปัพพชิตอภินหัจจเวกขณ (อง.ทสก. 24/48/97) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) จึงจะเป็นที่เคารพ น้าเลื่อมใสจากคนทั่วไป

ปัจจัยการบริหารที่เกื้อหนุนการคงอยู่ของศาสนาพุทธในประเทศไทย การศึกษา สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ กล่าวคือเจ้าอาวาสวัดได้นำหลักพุทธธรรมบูรณาการกับวิทยาการบริหารสมัยใหม่ในการจัดการวัด มีการใช้พระธรรมวินัยพิจารณาคัดสรรผู้ที่จะบวช มีการจัดการวัดบนแนวคิดสัทธิธรรมทางการบริหาร คำนึงถึงหลักธรรมาภิบาลเพื่อให้วัดเป็นสัปปายะสถานที่ที่มีความสมดุลทั้งทางสังคม เศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อมของวัดและชุมชน เหมาะแก่การปฏิบัติธรรม เจ้าอาวาสวัดอาศัยสัทธิธรรมในการคิดเชิงระบบในการจัดการวัดเพื่อวิเคราะห์หาเหตุที่ก่อให้เกิดผลตามหลักธรรมอทิปปัจจยตา โดยการวิเคราะห์อย่างรอบคอบแบบคายนโยนิโสมนสิการ ซึ่ง Kinichi, A. & Kreitner, R.; Robbins, S. et al.; Wendell L. French, Cecil H. Bell, Jr. มีแนวคิดการจัดการเชิงระบบตรงกับหลักธรรมของพระพุทธองค์ในการแก้ไขปัญหาที่สาเหตุแบบอริยสัจสี่โดยต้องวิเคราะห์ให้รอบด้านครอบคลุมประกอบที่สามารถแยกแยะได้ว่าอะไรคือสาเหตุที่เชื่อมโยงก่อให้เกิดผลคือปัจจัยป้อนเข้า (ปัจจัยเหตุ) กระบวนการ ผลผลิต (ปัจจัยผล) ข้อมูลป้อนกลับ การควบคุม และสิ่งแวดล้อม อย่างไรก็ตามการจัดการวัดเชิงพุทธไม่เหมือนกันทุกวัด และบางวัดมีปัญหาการบริหารกิจการวัด การจัดการทรัพย์สินของวัด ความขัดแย้งระหว่างชุมชนและวัดที่กระทบต่อความรู้สึกคนในสังคมซึ่งเกิดขึ้นมานานปัจจุบันยังคงมีให้เห็นอยู่เป็นประจำ และอาจทำให้ศาสนาเสื่อมทรุด (Kinichi, A. & Kreitner, R., 2003); (Robbins, S. et al., 2006); (Wendell L. F. et al., 1990) ดังความเห็นของพระเทพเวที (ป.อ.ปยุตฺโต) ที่ว่ามีพระภิกษุสงฆ์บางรูปประพฤติปฏิบัติไม่ตรงกับพระธรรมวินัยแสดงถึงความเสื่อมโทรมโดยทั่วไป (พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตฺโต), 2536)



การบริหารการปกครองคณะสงฆ์ใช้รูปแบบของคณะกรรมการมหาเถรสมาคมที่ปฏิบัติภายใต้พระธรรมวินัยและกฎหมายปกครองคือพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 และฉบับแก้ไขเพิ่มเติม โดยใช้มติที่ประชุมที่ตามหลักอุปทานิยธรรม และราชสังคหวัตถุที่ต้องคำนึงถึงความจำเป็นอยู่ของคณะสงฆ์ รวมทั้งคำนึงถึงหลักคุณธรรมสัทธา (ศีลห้า) เสรีภาพ (เกสปุตตสูตร) และความเสมอภาค อย่างไรก็ตามในการบริหารการปกครองคณะสงฆ์ที่เป็นการบังคับใช้กฎหมายของฝ่ายบ้านเมืองยังมีการบังคับใช้กฎหมายกับพระภิกษุสงฆ์แบบเลือกปฏิบัติ และพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ไม่สอดคล้องกับสภาพสังคมปัจจุบัน สอดคล้องกับผลงานวิจัยของวัน สุวรรณพงษ์ และคณะ วิจัยเรื่องแนวทางการบัญญัติข้อกฎหมายเพื่อคุ้มครองพระพุทธศาสนา ผลการวิจัยพบว่า พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 มาตรา 29 บัญญัติไว้ว่า “พระภิกษุรูปใดถูกจับโดยต้องหาว่ากระทำความผิดอาญา เมื่อพนักงานสอบสวนหรือพนักงานอัยการไม่เห็นสมควรให้ปล่อยตัวชั่วคราว ให้พนักงานสอบสวนมีอำนาจดำเนินการให้พระภิกษุ รูปนั้นสละสมณเพศเสียได้” เนื้อหาขัดต่อพระธรรมวินัยและขัดต่อรัฐธรรมนูญ เปิดโอกาสให้ผู้ไม่หวังดีต่อพระภิกษุใช้ประโยชน์จากกฎหมายดังกล่าว เพื่อบีบบังคับให้พระภิกษุลาสิกขา กฎหมายปิดโอกาสให้ผู้บริสุทธิ์ในการป้องกันตนเองจากผู้ไม่หวังดีในการให้อำนาจทางบ้านเมืองมากเกินไป กระทบหลักการสิทธิ (เบญจศีล) เสรีภาพ (หลักธรรมเกสปุตตสูตร) และความเสมอภาคของพระภิกษุสงฆ์ในฐานะพลเมืองภายใต้รัฐธรรมนูญ (วัน สุวรรณพงษ์ และคณะ, 2560)

พุทธบริษัทมีบทบาทหน้าที่ในการจรรโลงพระพุทธศาสนา และมีพันธะหน้าที่ต้องศึกษาหลักพุทธธรรมให้เข้าใจอย่างแท้จริงแล้วนำไปปฏิบัติจนรู้แจ้งเห็นจริง เผยแผ่ให้บุคคลอื่นเข้าใจและนำไปปฏิบัติ ปกป้องพระพุทธศาสนาเมื่อมีผู้กล่าวให้คลาดเคลื่อนหรือกล่าวจ้วงจาบพระธรรมวินัย ปัจจุบันการเผยแผ่พระธรรมวินัยของพุทธสาวกเป็นแบบตั้งรับอยู่ในวัดหรือสำนักสงฆ์เสียมากกว่ารุกที่จะจาริกไปเผยแผ่หลักพุทธธรรม การเผยแผ่เป็นไปในลักษณะรอญาติโยมนิมนต์ไปเทศนาธรรมหรือประกอบพิธีกรรมทางพุทธศาสนา มีแบบจาริกอยู่บ้างในรูปแบบของพระธรรมทูตไปเผยแผ่พุทธธรรมยังต่างประเทศ สอดคล้องกับผลงานวิจัยของ ใจ บุญชัยมิ่ง วิจัยเรื่องเปรียบเทียบกลวิธีการเผยแผ่คำสอนของพระพุทธศาสนากับศาสนาคริสต์ในเขตภาคเหนือ ผลการวิจัยพบว่า พระธรรมจาริกและองค์กรศาสนาคริสต์ทั้งสองสามารถนำคำสอนไปเผยแผ่ในที่ต่าง ๆ ให้สังคมโลกทั่วไปได้รับรู้ โดยกลวิธีในการเผยแผ่คำสอนของศาสนาทั้งสองในเชิงรุก เชิงรับ และพระพุทธรูปก็ได้ให้ข้อคิดเป็นหลักธรรมว่าการที่พุทธศาสนาจะตั้งอยู่หรือดับไปขึ้นอยู่กับความประพฤติปฏิบัติของพุทธบริษัท หากใช้คนอื่นไม่ (ใจ บุญชัยมิ่ง, 2555) ดังที่พุทธพจน์ ดูก่อนกัมพิละ (อง.ปญจก (ไทย) 22/201/251) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) เมื่อตถาคตปรินิพพานแล้ว ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาในพระธรรมวินัยนี้ ไม่เคารพ ไม่ยำเกรงในพระศาสดา ในพระธรรม ในพระสงฆ์จึงเป็นให้พุทธศาสนาเสื่อมทรุด



แนวทางการก่อกำเนิดการคงอยู่ของพุทธศาสนาในประเทศไทย ที่สามารถนำไปปรับแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายเกี่ยวกับคณะสงฆ์ การที่จะทำให้พุทธศาสนามีความคงอยู่อย่างมั่นคง ต้องมีการแก้ไขปัญหาดังกล่าวข้างต้น โดยมีการดำเนินการ 1) การจัดการวัดเชิงพุทธให้ทันต่อการเปลี่ยนแปลงนำของวิทยาการและเทคโนโลยี โดยประยุกต์ปรับใช้เทคโนโลยีเสริมระบบการจัดการวัดให้มีความโปร่งใส มีสภาพสัปปายะสถาน 2) ใช้มาตรการที่เข้มงวดในการคัดกรองผู้ที่ต้องการบวช 3) การเผยแผ่หลักธรรมเชิงรุก ปรับแก้ไขกฎหมายปกครองคณะสงฆ์ให้ทันสมัย และส่งเสริมพระธรรมวินัย และ 4) ฝ่ายบ้านเมืองต้องมีความชัดเจนในนโยบายการพัฒนาสังคมด้วยหลักธรรมของพุทธศาสนา ส่วนหนึ่งของข้อมูลสารสนเทศจากการวิจัยครั้งนี้ นำไปทำการแก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ โดยมีข้อเสนอแนะให้รัฐบาลแก้ไข เพิ่มเติมพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ให้สอดคล้องกับสภาพสังคม ซึ่งผู้วิจัยได้เสนอ (ร่าง) แก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 5) พ.ศ.

(ร่าง)

พระราชบัญญัติ

คณะสงฆ์ (ฉบับที่ 5)

พ.ศ.

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราลงกรณ

พระวชิรเกล้าเจ้าอยู่หัว

ให้ไว้ ณ วันที่ ... เดือน พ.ศ.

เป็นปีที่ ... ในรัชกาลปัจจุบัน

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราลงกรณ พระวชิรเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศว่า

โดยที่เป็นการสมควรแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายว่าด้วยคณะสงฆ์

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติขึ้นไว้โดยคำแนะนำของรัฐสภาดังต่อไปนี้

มาตรา 1 พระราชบัญญัตินี้เรียกว่า “พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 5) พ.ศ.”

มาตรา 2 พระราชบัญญัตินี้ให้ใช้บังคับตั้งแต่วันถัดจากวันประกาศในราชกิจจานุเบกษา เป็นต้นไป

มาตรา 3 ให้ยกเลิกความในมาตรา 29 แห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 และให้ใช้ความต่อไปนี้แทน

“มาตรา 29 พระภิกษุรูปใดถูกจับโดยต้องหาว่ากระทำความผิดอาญา เมื่ออยู่ในขั้นตอนการสอบสวนของพนักงานสอบสวนหรือพนักงานอัยการ ให้พนักงานสอบสวนต้อง



นิมนต์พระสังฆาธิการผู้ปกครองที่มีความรู้ทั้งพระธรรมวินัยและกฎหมายเข้าร่วมรับฟังการสอบสวนด้วย ในกรณีเห็นว่าการกระทำผิดนั้นเป็นเรื่องวินัยสงฆ์ให้ดำเนินการตามมาตรา 27 ถ้าเห็นว่าเป็นการกระทำความผิดทางอาญาและพระสังฆาธิการผู้ปกครองไม่คัดค้าน ให้พนักงานสอบสวนมีอำนาจจัดดำเนินการให้พระภิกษุรูปนั้นสละสมณเพศเสียก็ได้”

มาตรา 4 ให้ยกเลิกความในมาตรา 30 แห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 และให้ใช้ความต่อไปนี้แทน

“มาตรา 30 เมื่อจะต้องจำคุก กักขังหรือขังพระภิกษุรูปใดตามคำพิพากษาหรือคำสั่งของศาล และคดียังไม่ถึงที่สุด และพระภิกษุสงฆ์ยังไม่เปล่งวาจาสละสมณเพศ ให้เจ้าหน้าที่รัฐจัดสถานที่กักขัง หรือขัง แยกต่างหากจากนักโทษโดยทั่วไป โดยต้องจัดพื้นที่ให้สามารถปฏิบัติกิจกรรมของสงฆ์ได้เท่าที่จำเป็น ในกรณีที่พระภิกษุรูปนั้นเปล่งวาจาสละสมณเพศให้พนักงานเจ้าหน้าที่ผู้มีอำนาจปฏิบัติการให้สละสมณเพศ และให้รายงานให้ศาลทราบถึงการสละสมณเพศนั้น”

มาตรา 5 ให้ยกเลิกความในมาตรา 35 แห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ซึ่งแก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 และให้ใช้ความต่อไปนี้แทน

“มาตรา 35 ทรัพย์สินของวัด ที่วัด ที่ธรณีสงฆ์ หรือที่ศาสนสมบัติกลางไม่อยู่ในความรับผิดชอบแห่งการบังคับคดี”

มาตรา 6 ให้เพิ่มความต่อไปนี้เป็น (5) ของมาตรา 37 แห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ.2505

“(5) ให้จัดทำบัญชีแสดงรายรับ รายจ่าย หรืองบการเงินประจำปีของวัด แล้วแต่กรณีร่วมกับไวยาวัจกรและคณะกรรมการที่เจ้าอาวาสวัดแต่งตั้ง โดยต้องแสดงบัญชีรับจ่าย หรืองบการเงิน ปิดประกาศโดยเปิดเผยในบริเวณวัด หรือสถานที่ที่ประชาชนในชุมชน ตรวจสอบได้”

มาตรา 7 ให้เพิ่มความต่อไปนี้เป็น (4) ของมาตรา 38 แห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505

“(4) แต่งตั้งและมอบหมายให้ไวยาวัจกร และคณะกรรมการวัด ช่วยจัดทำระบบบัญชีวัดที่เหมาะสม และตรวจสอบได้”

มาตรา 8 ให้เพิ่มความต่อไปนี้เป็นวรรคสอง ของมาตรา 41 แห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505

“ให้สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ออกแบบและวางระบบบัญชีที่เหมาะสมกับขนาดวัดและทรัพย์สินของวัด”

ผู้รับสนองพระราชโองการ

นายกรัฐมนตรี



หมายเหตุ: เหตุผลในการประกาศใช้พระราชบัญญัติฉบับนี้ คือคณะสงฆ์เป็นสถาบันทางสังคมที่มีบทบาทหน้าที่ในการพัฒนาคุณธรรม จริยธรรมตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้ามาตลอดประวัติศาสตร์การสร้างชาติไทย พระภิกษุสงฆ์ซึ่งอยู่ในฐานะที่เป็นที่เคารพและในฐานะพุทธทายาทของพระพุทธเจ้า ควรที่จะได้รับการปฏิบัติจากคฤหัสถ์อย่างมีอารยะธรรมไม่เฉพาะพิธีกรรมทำบุญเท่านั้น ในทางกฎหมายควรที่จะได้รับการปฏิบัติอย่างมีอารยะธรรมเช่นกันที่ต้องปฏิบัติต่อพระภิกษุสงฆ์เสมอภาคเช่นเดียวกับพลเมืองภายใต้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย เพื่อที่จะไม่ให้กระทบกระเทือนต่อจิตใจของพุทธศาสนิกชน ในขณะเดียวกันวัดและพระภิกษุสงฆ์ที่เป็นเจ้าอาวาสวัดจักได้ทำหน้าที่ร่วมกับคฤหัสถ์ในการดูแลกิจการและทรัพย์สินของวัดอย่างโปร่งใสตามหลักธรรมของพระพุทธเจ้า สมควรบัญญัติกฎหมายเพื่อสถาบันสงฆ์ทำหน้าที่ได้เป็นที่ศรัทธาของศาสนิกชนสืบไป จึงจำเป็นต้องตราพระราชบัญญัตินี้

สรุป/ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิเคราะห์และอภิปรายผลในงานวิจัยครั้งนี้ ได้ชี้ให้เห็นว่าการคงอยู่ของพุทธศาสนาในประเทศไทยเป็นไปในลักษณะของการควบแน่นระหว่างหลักพุทธธรรมและความเชื่อดั้งเดิมในลัทธิพราหมณ์พัฒนาเป็นวัฒนธรรมไทยที่อยู่ในรูปจารีตประเพณียึดปฏิบัติสืบทอดกันมาถึงปัจจุบัน โดยมีปัจจัยการบริหารที่เกื้อหนุน ด้านการจัดการวัดเชิงพุทธที่ต้องจัดการตั้งแต่การคัดเลือกบุคคลเข้าสู่เพศบรรพชิต และเจ้าอาวาสวัดได้มีการนำหลักพุทธธรรมบูรณาการกับวิทยาการบริหารสมัยใหม่ในการจัดการวัด ด้านการบริหารการปกครองคณะสงฆ์ในกิจกรรมของสงฆ์โดยแท้มีการยึดพระธรรมวินัย และยึดหลักกฎหมายสำหรับการกระทำทางปกครองที่เกี่ยวข้องกับการบริหารประเทศ ในส่วนของบทบาทหน้าที่ของพุทธบริษัทได้มีการศึกษาหลักพุทธธรรมแล้วนำไปปฏิบัติจนรู้แจ้งเห็นจริงจึงเผยแผ่ให้บุคคลอื่นเข้าใจและนำไปประพฤติปฏิบัติ และพบว่าพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ไม่สอดคล้องกับสภาพสังคม ควรที่จะมีการแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายคณะสงฆ์ จากข้อค้นพบที่ได้จากการศึกษาครั้งนี้ มีข้อเสนอแนะดังนี้

- 1) การคัดสรรบุคคลเข้าสู่เพศบรรพชิตให้เป็นไปตามพระวินัยอย่างเคร่งครัด
- 2) ออกแบบระบบการจัดการทรัพย์สินวัดที่เป็นมาตรฐานมีความโปร่งใสตรวจสอบได้
- 3) พุทธบริษัทควรศึกษาหลักธรรมให้รู้แจ้งเห็นจริงก่อนจาริกไปเผยแผ่เชิงรุก และ
- 4) ควรมีการแก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ให้สอดคล้องกับสภาพสังคม ในประเด็นที่ให้เจ้าอาวาสวัดสามารถทำหน้าที่ได้สมบูรณ์แบบในฐานะพุทธทายาทและคุ้มครองสิทธิและความเสมอภาคในการปฏิบัติทางกฎหมายต่อพระภิกษุสงฆ์ เพื่อให้พุทธศาสนาคงอยู่ในประเทศไทยได้อย่างมั่นคง สืบไป



เอกสารอ้างอิง

- กนกวรรณ สุทธิพร. (2557). การดำรงอยู่ของพระพุทธศาสนาแบบจารีตในประเทศไทยญี่ปุ่น กรณีศึกษานิกายฉินงน แห่งหุบเขาโคยะ. ใน ดุษฎีนิพนธ์ปรัชญาดุษฎีนิพนธ์ สาขา วิชาสหวิทยาการ. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ใจ บุญชัยมิ่ง. (2555). เปรียบเทียบกลวิธีการเผยแผ่คำสอนของพระพุทธศาสนากับศาสนา คริสต์ในเขตภาคเหนือ. ใน รายงานการวิจัย. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย วิทยาเขตพะเยา.
- พระเทพปริยัติเมธี (สฤณี สิริธโร). (2557). เอกสารคำสอนรายวิชานโยบายสาธารณะและการ วางแผน. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตโต). (2536). พุทธศาสนากับสังคมไทย. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิกล่มคิมทอง.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2555). ความสำคัญของพระพุทธศาสนา ในฐานะศาสนาประจำ ชาติ. นครปฐม: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก.
- ภัทรพร สิริกาญจน. (2557). พระพุทธศาสนาในประเทศไทย: เอกภาพในความหลากหลาย. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วัน สุวรรณพงษ์ และคณะ. (2560). แนวทางการบัญญัติข้อกฎหมายเพื่อคุ้มครอง พระพุทธศาสนา. วารสารวิชาการธรรมทรรศน์, 17(3), 17-24.
- สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. (2563). ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย. เรียกใช้ เมื่อ 8 กุมภาพันธ์ 2563 จาก http://atc.onab.go.th/index.php?option=com_content&view=article&id=396:2010-03-05-08-44-35&catid=46:2008-10-29-14-43-09&Itemid=80
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2561). สำนักงานสถิติฯ เผยผลสำรวจ สภาวะทางสังคม วัฒนธรรม และสุขภาพจิต ปี 2561. เรียกใช้เมื่อ 8 กุมภาพันธ์ 2563 จาก <http://www.nso.go.th/sites/2014/Pages/News/2561/N21-09-61-1.aspx>
- Kinichi, A. & Kreitner, R. (2003). Organizational Behavior, (5th ed). IL: McGraw-Hill.
- Robbins, S. et al. (2006). Management, (4th ed.). Australia: Pearson Education Australia.
- Scott, J. (1990). A Matter of Record, Documentary Sources in Social Research. Cambridge: Policy Press.
- Wellington, J. (2000). Education Research : Contemporary Issues and Practical Approaches. London: Continuum.



Wendell L. F. et al. (1990). Organizational Development: Behavioral Science Interventions for Organization Improvement. (4 th ed.). New Jersey: Prentice Hal.